

The Path of Perfection in Manāzil al-Sā'irīn by Khwāja 'Abdullāh Anṣārī

Amir Ghanavi^{1✉}

1. Corresponding Author, Associate Professor, Department of Ethics, Islamic Systems Research Institute, Islamic Culture and Thought Research Institute, Qom, Iran/ E-mail: amir_ghanavi@yahoo.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received 25 December 2023 Accepted 4 March 2024 Published online 11 February 2026 Keywords: Khwāja 'Abdullāh Anṣārī; Manāzil al-Sā'irīn; Islamic Mysticism; Hundred Stations; Spiritual Wayfaring; Analysis of Mystical Texts; Religious Teachings.	The path of perfection in Islamic mysticism is among the fundamental topics of spiritual wayfaring that has been systematically and precisely addressed in the prominent work Manāzil al-Sā'irīn authored by Khwāja 'Abdullāh Anṣārī. This research aims to analyze the spiritual structure of this book and evaluate the logical coherence of its hundred stages, examining whether the presented order can serve as a comprehensive model conforming to Islamic teachings for mystical wayfaring. The research method is descriptive-analytical, based on studying the text, comparing it with similar mystical works, and examining primary Islamic sources such as the Qur'an and Sunna. First, the subject's position in Islamic mysticism is explained, then theoretical foundations and background are examined, and subsequently, the order of stages is analyzed and measured against Islamic principles. Research findings show that although the book's structure possesses apparent coherence, some stages suffer from logical ambiguity and complete harmony with Islamic principles is not observed. Nevertheless, Manāzil al-Sā'irīn remains a valuable work in the history of Islamic mysticism and can serve as a suitable foundation for deeper research in the field of mystical wayfaring. The study examines commentaries by 'Abd al-Razzāq Kāshānī and Sa'īd al-Dīn Farghānī on the text, revealing their attempts to impose systematic interpretations that may not fully reflect Khwāja's original intent.
Cite this article: Ghanavi, Amir (2026). The Path of Perfection in Manāzil al-Sā'irīn by Khwāja 'Abdullāh Anṣārī. <i>Journal of Islamic Mysticism</i>, 17 (1), 145-159. DOI: http://doi.org/10.66224/erfan.17.1.145	
 © The Author(s). Publisher: Scientific Association of Islamic Mysticism of Iran. DOI: http://doi.org/10.66224/erfan.17.1.145	

Extended Abstract

Introduction

Analysis of the path of spiritual transformation in Islamic mystical texts, including *Manāzil al-Sā'irīn* by Khwāja 'Abdullāh Anṣārī, plays an important role in better understanding mystical teachings and their relationship with religious doctrines. The main problem of this research is examining the correctness and coherence of the hundred-stage order presented in this work and its capability as a model for spiritual wayfaring. While many previous mystical texts have dealt with generalities, Khwāja 'Abdullāh in this work has systematically detailed the stages of wayfaring.

The book was written in the final years of Khwāja's life and can be considered representative of the peak of his thought and maturity. The introduction to *Manāzil al-Sā'irīn* explains the reason for composing this book as well as Khwāja's method. The main text is divided into ten sections, each containing ten chapters. The book addresses spiritual stations similarly to *Sad Maydān* (Hundred Fields), but Khwāja appears to have revised his materials from *Sad Maydān* after nearly three decades, making extensive changes to produce *Manāzil al-Sā'irīn*.

Research Findings

Structure and Organization: The book possesses remarkable numerical order—ten sections each containing ten chapters, with discussion of three wayfaring stages in each chapter. This gives the book an extraordinary system. Khwāja is committed to explaining all materials in three sentences, demonstrating his sensitivity to maintaining numerical order—an iron-clad system. The ten-part structure and division of each part into ten chapters, along with discussion of three levels in each chapter, has given the book a strange order.

Analysis of Ascending Order: The first four sections of the book—beginnings (*bidāyāt*), doors (*abwāb*), transactions (*mu'āmalāt*), and ethics (*akhlāq*)—clearly possess an ascending order. "Beginnings" includes stations like awakening (*yaqza*), repentance (*tawba*), and reflection (*tafakkur*) that prepare the wayfarer for entering the path. "Doors" such as grief (*ḥuzn*) and fear (*khawf*) are gateways for passage into the realm of inner wayfaring. "Transactions" and "ethics" address inner purification. "Principles" (*uṣūl*) and "valleys" (*awdiya*) are tools and difficult valleys of wayfaring. "States" (*aḥwāl*), "sainthoods" (*wilāyāt*), "realities" (*ḥaqā'iq*), and "ends" (*nihāyāt*) indicate results, visions, and ultimate peaks.

Comparison with Sad Maydān: When comparing the order in *Manāzil al-Sā'irīn* with *Sad Maydān*, we find that the order is not completely maintained in the second book. Although there are 25 different titles between the two books, similar titles are also found. In some cases, similar titles in both books appear in close sequence, but in other cases there are unexplainable differences in order, and one cannot claim that observance of station order similar to *Sad Maydān* was intended in *Manāzil al-Sā'irīn*.

Farghānī's Interpretation: Sa'īd al-Dīn Farghānī, influenced by the prophetic tradition "Islam, Faith, Excellence" and Ibn 'Arabī's interpretation, portrays the structure of wayfaring in three major stages: (1) Islam stage—wayfarer distances from worldly desires, corresponding to beginnings, doors, and transactions; (2) Faith stage—connection with the inner and moral reform, equivalent to ethics and

principles; (3) Excellence stage—unitary witnessing and annihilation in divine essence, depicted in valleys, states, sainthoods, realities, and ends.

However, Farghānī's view faces several serious problems: interpretive reading influenced by Ibn 'Arabī more than faithful analysis of Khwāja's text; division of stations into "primary" and "secondary" without textual basis; incompatibility with Muḥyī al-Dīn's wayfaring structure; and lack of sufficient analysis in references between stations.

Kāshānī's Analysis: 'Abd al-Razzāq Kāshānī attempted to explain the structure through a baṭinī (esoteric) approach, dividing human interiority into six levels and establishing correspondence with Khwāja's ten sections. However, his analysis faces problems: innovation of ten-part division without traditional precedent; lack of logical analysis for station relationships; mixture of commentary and interpretation; and ultimately presenting more of a personal and esoteric interpretation of mystical wayfaring than reflection of Khwāja's scheme.

Structural Criticisms: Several criticisms have been raised regarding Khwāja's scheme: (1) mathematical order in division may oversimplify the actual complex picture of spiritual wayfaring; (2) ambiguity in titles and concepts used in sections and stations; (3) placement of some stations in inappropriate sections; (4) lack of clear distinction between maqāmāt (permanent states) and aḥwāl (transient states); (5) insufficient explanation of station order and relationships.

Conclusion

Analysis of Khwāja 'Abdullāh's scheme requires attention to his personality and scholarly characteristics. As an admonishing orator, Khwāja placed great importance on the effect of his words on audiences. He was not only accomplished in poetry and melodious speech but his writings clearly possess rhymed prose (saj') and mathematical order. These characteristics led him to design orderly systems among stations and fields of wayfaring, designing this pattern in two periods of his life, both in youth and old age.

This precision in ordering wayfaring stages not only lacks probabilistic calculation compatibility but represents a novel and innovative view of human existential layers and their ascending levels not observed in mystical thought before him and not similarly proposed after him. Comparison between the hundred stages in Khwāja 'Abdullāh's two books shows numerous differences appearing in interpreting these stages. These differences clearly show that Khwāja's view should be analyzed more within the framework of literary elegance and aesthetics than mystical precision and vision.

This important point in concluding from these analyses is that we should pay more attention to literary and artistic aspects, as this scheme relates more to Khwāja's rhetorical style and art than to a precise philosophical system in wayfaring. Nevertheless, this systematization, though accompanied by deficiencies, is considered one of the most important efforts to classify wayfaring stages in Islamic mysticism.

مسیر کمال در منازل السائرین خواجه عبدالله انصاری

امیر غنوی^۱

۱. نویسنده مسئول، دانشیار، گروه اخلاق، پژوهشکده نظام‌های اسلامی، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، قم، ایران. رایانامه: amir_ghanavi@yahoo.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۰۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۱۴ تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۱۱/۲۱ کلیدواژه‌ها: خواجه عبدالله انصاری، منازل السائرین، عرفان اسلامی، صد منزل، سلوک معنوی، تحلیل متون عرفانی، آموزه‌های دینی.	مسیر کمال، در عرفان اسلامی از مباحث بنیادین سلوک معنوی است که در اثر برجسته «منازل السائرین» تألیف خواجه عبدالله انصاری با رویکردی نظام‌مند و دقیق مورد توجه قرار گرفته است. این پژوهش، با هدف تحلیل ساختار معنوی این کتاب و ارزیابی انسجام منطقی مراحل صدگانه آن، به بررسی این مسئله می‌پردازد که آیا ترتیب ارائه شده می‌تواند الگویی جامع و منطبق بر آموزه‌های اسلامی برای سیر و سلوک عرفانی باشد. روش تحقیق توصیفی-تحلیلی است و بر مطالعه متن اثر، مقایسه با آثار عرفانی مشابه و منابع دست‌اول اسلامی مانند قرآن و سنت استوار است. ابتدا جایگاه موضوع در عرفان اسلامی تبیین شده، سپس مبانی نظری و پیشینه بررسی می‌شود و در ادامه، ترتیب مراحل تحلیل شده و با اصول اسلامی سنجیده می‌شود. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که گرچه ساختار کتاب از انسجام ظاهری برخوردار است، در برخی مراحل دچار ابهام منطقی بوده و هماهنگی کامل با اصول اسلام مشاهده نمی‌شود. با این حال، «منازل السائرین» همچنان اثری ارزشمند در تاریخ عرفان اسلامی است و می‌تواند مبنای مناسبی برای پژوهش‌های عمیق‌تر در حوزه سلوک عرفانی به شمار رود.

استناد: غنوی، امیر (۱۴۰۴). مسیر کمال در منازل السائرین خواجه عبدالله انصاری. پژوهشنامه عرفان، ۱۷ (۱)، ۱۵۹-۱۴۵.
DOI: <http://doi.org/10.66224/erfan.17.1.145>

© نویسندگان.

ناشر: انجمن علمی عرفان اسلامی ایران.

۱. مقدمه

تحلیل مسیر تحول معنوی در متون عرفانی اسلامی، از جمله «منازل السائرین» اثر خواجه عبدالله انصاری (م. ۴۸۱ ق)، نقش مهمی در فهم بهتر آموزه‌های عرفانی و رابطه آن‌ها با آموزه‌های دینی دارد (زرین کوب، ۱۳۸۶: ۱۲۳). مسأله اصلی این پژوهش، بررسی صحت و انسجام ترتیب صد مرحله ارائه شده در این اثر، و قابلیت آن به عنوان الگویی برای سلوک معنوی است. در حالی که بسیاری از متون عرفانی پیشین به بیان کلیات پرداخته‌اند، خواجه عبدالله در این اثر با رویکردی نظام‌مند به تفصیل مراحل سلوک پرداخته است (انصاری، ۱۳۸۰: ۳۵). اما آیا این ترتیب به صورت جامع و دقیق با مبانی اسلامی و آموزه‌های قرآنی سازگار است؟

هدف این پژوهش، تحلیل و نقد ساختار «منازل السائرین» و ارزیابی تطابق آن با اصول و مبانی اسلامی است. در این راستا، تلاش شده تا با بررسی منابع دست اول و تحلیل تطبیقی، جایگاه و اهمیت هر مرحله مشخص گردد. این پژوهش به دنبال پاسخ به این پرسش است که آیا می‌توان از این کتاب به عنوان الگویی جامع برای مسیر سلوک عرفانی بهره برد یا خیر. این پرسش در دل خود مباحثی پیرامون دقت، انسجام، و اعتبار این اثر مطرح می‌سازد که در تحلیل‌های آتی به آن‌ها پرداخته خواهد شد (آشتیانی، ۱۳۷۰: ۸۹).

۱-۱. پیشینه پژوهش

کتاب *منازل السائرین* اثر خواجه عبدالله انصاری، یکی از متون بنیادی عرفان عملی اسلامی است که ساختاری منظم و مبتنی بر صد منزل سلوکی دارد (انصاری، ۱۳۸۰: ۱۵). این اثر از دیرباز مورد توجه عرفا و متفکران مسلمان بوده و شروح متعددی به زبان‌های عربی و فارسی بر آن نگاشته شده است (کاشانی، ۱۳۸۵: ۲۳).

از میان شروح عربی، *مدارج السالکین* اثر ابن قیم جوزیه (م. ۷۵۱ ق)، با رویکردی شرعی و تفسیری (ابن قیم، ۱۴۱۷ ق: ۵۶)، و شرح *عبدالرزاق کاشانی* (م. ۷۳۰ ق) با گرایش به عرفان نظری (کاشانی، ۱۳۸۵: ۴۲)، اهمیت بیشتری یافته‌اند. شروح فارسی مانند آثار *اسماعیل منصوری لاریجانی* و *علی شیروانی* نیز کوشیده‌اند مفاهیم کتاب را با زبانی روان‌تر و با تأکید بر عرفان شیعی تبیین کنند (شیروانی، ۱۳۹۰: ۷۸). سعید بن محمد فرغانی (م. ۶۹۱ ق)، اگرچه شرحی بر کتاب خواجه ندارد ولی در شرح خود بر قصیده *تائیه ابن فارض* به طرح خواجه انصاری در *منازل السائرین* پرداخته است (فرغانی، ۱۴۲۸: ۱۵۰).

در پژوهش‌های معاصر فارسی، آثار افرادی چون زرین کوب و آشتیانی حاوی تحلیل‌هایی از ساختار و محتوای این اثر هستند (زرین کوب، ۱۳۸۶: ۹۲). در حوزه مطالعات غربی نیز محققانی چون Annemarie Schimmel و William Chittick به طور ضمنی یا مستقیم، به تأثیر خواجه عبدالله انصاری و مفاهیم این اثر در منظومه عرفان اسلامی پرداخته‌اند (Schimmel, 1975: 234; Chittick, 1975: 56). برخی ترجمه‌های گزیده نیز از آثار او، از جمله در کتاب *Intimate Conversations* منتشر شده‌اند (Chittick, 1983, p. 120).

با وجود جایگاه مهم این کتاب در تاریخ تصوف، هنوز بررسی تطبیقی یا تحلیل‌های زبان‌شناختی و روان‌شناختی آن، جای کار فراوان دارد (پورجوادی، ۱۳۶۷: ۱۱۵).

۱-۲. مبانی نظری پژوهش

بخش مبانی نظری تحقیق، به تشریح چارچوب مفهومی و اصولی می‌پردازد که پایه‌گذار تحلیل‌های این پژوهش هستند. در این راستا، سه حوزه اصلی به عنوان مبانی نظری مورد بررسی قرار می‌گیرند: آموزه‌های اسلامی، نظریه‌های عرفانی و دیدگاه‌های مرتبط با سلوک معنوی.

۱- آموزه‌های اسلامی: اصول اسلامی و آموزه‌های قرآنی نقش اساسی در شکل‌دهی ساختار «منازل السائرین» داشته‌اند. مفاهیمی چون «توبه»، «اخلاص»، «صبر» و «شکر» از مفاهیمی هستند که به‌طور مستقیم با آیات قرآن و احادیث پیامبر(ص) پیوند دارند(بقره: ۱۵۳؛ تغابن: ۱۴). این پژوهش با تکیه بر منابع دست اول اسلامی تلاش دارد تا تطابق مراحل مطرح‌شده در کتاب با این آموزه‌ها را بررسی کند(انصاری، ۱۳۸۰: ۴۰).

۲- نظریه‌های عرفانی: نظام عرفانی *خواجه عبدالله* در بستری از عرفان خراسان شکل گرفته است. از ویژگی‌های این نظام می‌توان به توجه به مراحل تدریجی سلوک و تأکید بر تجربه‌های معنوی اشاره کرد(آشتیانی، ۱۳۷۰: ۲۱۰). این مبانی نظری، نقشی محوری در تحلیل محتوای کتاب ایفا می‌کنند و به فهم ارتباط بین منازل صدگانه کمک می‌کنند.

۳- دیدگاه‌های مرتبط با سلوک معنوی: سلوک معنوی به‌عنوان فرایندی پویا و نظام‌مند، نیازمند مبانی نظری مشخصی است که *خواجه عبدالله* در «منازل السائرین» به آن پرداخته است. مفاهیمی نظیر «بیداری»، «ریاضت» و «محبت» به‌عنوان ارکان اصلی سلوک، در این مبانی تبیین شده‌اند(فرغانی، ۱۴۲۸: ۱۵۵) و پایه‌گذار تحلیل این پژوهش هستند.

خواجه این کتاب را در آخرین سال‌های حیات خویش نگاشته و می‌توان آن را نمایانگر اوج اندیشه و پختگی او تلقی کرد(زرین‌کوب، ۱۳۸۶: ۱۴۵). مقدمه *منازل السائرین* دلیل تألیف این کتاب و همچنین شیوه *خواجه* در آن را توضیح داده است(انصاری، ۱۳۸۰: ۱۰). متن اصلی کتاب به ده قسم تقسیم شده و هر قسم در خود ده باب را جای داده است. در *منازل السائرین*، همانند کتاب *صد میدان*، در صد باب از منازل سلوک گفتگو شده، اما به نظر می‌رسد *خواجه* پس از نزدیک به سه دهه به بازنگارش مطالب خود در کتاب *صد میدان* دست زده و با انجام تغییرات بسیار، *منازل السائرین* را به رشته تحریر درآورده است(انصاری، ۱۳۸۰: مقدمه).

تأمل در مقدمه *منازل السائرین* این نکته را روشن می‌کند که دغدغه اصلی *خواجه* در این کتاب، بیان درجات است برای همه منازل؛ کاری که گذشتگان در حد لازم به آن نپرداخته و *خواجه* خود نیز در کتاب *صد میدان* به انجام نرسانیده بود(شیمل، ۱۳۷۶: ۵۰). طرح *خواجه* امتیازات مهمی نسبت به طرح‌های پیشینیان دارد: اول، در طرح *منازل السائرین* همه مقاماتی که پیش از *خواجه* در نوشته‌های عرفا تصویر شده بود در طرح *خواجه* به‌عنوان منزل دیده شده و مورد گفتگو قرار گرفته است(کاشانی، ۱۳۸۵: ۳۵). دوم، توصیفات و توضیحات *خواجه* به‌وضوح از توجه او به گفته‌های پیشینیان خبر می‌دهد و دقت او در تعریف‌ها متکی به چنین توجهی است(زرین‌کوب، ۱۳۸۶: ۹۵).

کتاب *منازل السائرین* نسبت به کتاب *صد میدان* از ساختار و نظم بیشتری برخوردار است و مطالب به‌صورت منظم در ده بخش جای گرفته و هر بخش نیز دربرگیرنده ده باب است. نظم عددی در کتاب *خواجه* به‌واقع خارق‌العاده است و شاید سر این نظم را باید در نوع بیان سخنورانه او جستجو کرد. *خواجه* در سخن به مهارت در سجع شهرت داشت و سجع یا هم‌وزنی پاره‌های سخن، به آن، زیبایی خاصی می‌بخشد. *خواجه* در تمامی کتاب این تقارن و توازن را رعایت کرده است. بخش‌های دهگانه کتاب و تقسیم هر بخش به ده باب و گفتگو از سه مرحله سلوکی در هر باب، نظم غریب به کتاب *خواجه* داده است. وی در بیان همه مطالب، مقید است تا آن را در سه جمله توضیح دهد و این حکایت از حساسیت او به رعایت نظم عددی در نوشته خویش دارد؛ نظم آهنبین(شیمل، ۱۳۷۶: ۶۰).

۲. طرح مراتب صعودی در منازل السائرین

این نوشته در پی پاسخ به این پرسش است که آیا *خواجه عبدالله انصاری* در *منازل السائرین*، طرحی دقیق و مراتب‌مند از سلوک عرفانی ارائه کرده است(انصاری، ۱۳۸۵: ۲۵).

در نگاه نخست، عنوان کتاب خود پاسخی مثبت به این پرسش می‌نماید. واژه «منازل» در ادبیات عرفانی معمولاً به مراحل اشاره دارد که سالک باید در مسیر سلوک طی کند (زرین کوب، ۱۳۸۶: ۱۳۰). از این رو، تصور می‌شود که کتاب به‌طور کلی در پی تبیین این مراحل است.

با این حال، بررسی دقیق‌تر تفاوت‌های ساختاری و محتوایی *منازل السائرین* با اثری مانند *صد میدان*، این پرسش را برجسته‌تر می‌سازد که آیا واقعاً با طرحی نظام‌مند و گام‌به‌گام از مراتب صعودی سلوک عرفانی مواجهیم یا نه (انصاری، ۱۳۸۰: مقدمه).

۱-۲. بررسی نظم صعودی در منازل السائرین

برای ارزیابی این که آیا *منازل السائرین* بر طرحی منظم و صعودی در مسیر سلوک عرفانی استوار است، دو مسیر پژوهشی می‌تواند مفید واقع شود (شیمل، ۱۳۷۶: ۷۰):

نخست، تحلیل درون‌متنی اثر، به‌ویژه با دقت در مقدمه و نحوه توضیح منازل، که ممکن است نگاه خواجه عبدالله انصاری به ترتیب و پیوستگی مراحل سلوک را روشن سازد. دوم، مقایسه با کتاب *صد میدان*، که در آن، خواجه به‌صراحت سلسله‌مراتبی برای مراحل سلوک عرفانی ترسیم کرده است. سنجش تطبیقی این دو اثر می‌تواند معیاری برای سنجش نظم درونی *منازل السائرین* فراهم آورد.

۱-۱-۲. شواهد درون‌متنی از وجود نظم

خواجه در مقدمه *منازل السائرین*، تصریح می‌کند که این کتاب برای بیان «توالی منازل» نوشته شده است (انصاری، ۱۳۸۵: ۱۰). چهار بخش اول کتاب-بدایات، ابواب، معاملات و اخلاق-به‌وضوح نظم صعودی دارند (کاشانی، ۱۳۸۵: ۵۰):

(۱) واژه‌هایی مانند بدایات و نهایات، آغاز و پایان مسیر را نشان می‌دهند.

(۲) «ابواب» به منزله درهایی برای ورود به سلوک، و «معاملات» راه‌های تهذیب نفس تلقی می‌شوند (شیمل، ۱۳۷۶: ۷۵).

(۳) «اخلاق»، مانند صبر و صدق، زمینه‌ساز ورود به مراحل عمیق‌ترند (فرغانی، ۲۰۰۱: ۱۶۰).

خواجه عبدالله انصاری در مواردی خاص به تقدم مقامات اشاره کرده است (انصاری، ۱۳۸۵: ۴۵):

(۱) یقظه به‌عنوان نخستین مقام سلوک معرفی شده است (ابن قیم، ۱۴۱۷ق: ۶۰).

(۲) محاسبه در پی توبه می‌آید (کاشانی، ۱۳۸۵: ۵۵).

(۳) تفویض برتر از توکل دانسته شده است (آشتیانی، ۱۳۷۰: ۲۲۰).

به‌طور کلی، به‌نظر می‌رسد خواجه در مواردی خاص، تقدم یا شرافت برخی مقامات را بیان کرده، اما نظام دقیقی برای ترتیب درونی مقامات در تمام اقسام کتاب عرضه نکرده است.

۲-۱-۲. مقایسه با کتاب صد میدان

خواجه در کتاب *صد میدان*، از نظم سه‌تایی در هر میدان استفاده کرده است؛ یعنی تعداد اقسام، ارکان و نشانه‌های تحقق همیشه سه است و حتی جملات او نیز معمولاً سه پاره است. همچنین، در این کتاب، خواجه به‌صراحت به ترتیب صعودی میان میادین اشاره می‌کند. برای نمونه، در آغاز بحث از میدان دوم (مروت)، بیان می‌کند: «از میدان توبه، میدان اول، میدان مروت زاید»، و این

ارتباط به‌طور مشابه برای هر میدان و میدان بعدی بیان شده است. این ترتیب و ارتباط تولیدی میان میدانی به‌وضوح نشان‌دهنده مراحل سلوک است. اما وقتی این ترتیب را با *منازل السائرین* مقایسه می‌کنیم، درمی‌یابیم که این ترتیب در کتاب دوم به‌طور کامل رعایت نشده است.

با وجود اینکه میان این دو کتاب ۲۵ عنوان متفاوت وجود دارد، عناوین مشابهی هم در هر دو کتاب یافت می‌شود. در برخی موارد، مانند تفکر و تذکر، اشفاق و خشوع، و فناء و بقاء، عناوین مشابه در هر دو کتاب به ترتیب نزدیک به هم آمده‌اند. اما در موارد دیگر، مانند سکینه و طمأنینه، و لحظ و وقت، تفاوت‌هایی در ترتیب وجود دارد که قابل توضیح نیست و نمی‌توان ادعا کرد که در *منازل السائرین* رعایت ترتیب مقامات همانند کتاب *صد میدان* مورد نظر بوده است.

۲-۲. تحلیل طرح عرفانی خواجه در منازل السائرین

برای تحلیل ساختار منازل در *منازل السائرین*، باید به دو نکته کلیدی توجه داشت:

۱-۲-۲. معنای «منزل» نزد خواجه

در نظر خواجه عبدالله انصاری، «منزل» مفهومی سیال دارد و ممکن است به‌جای «مقام» یا «حال» به‌کار رفته باشد. این تنوع معنایی موجب شده است که ترتیب آن‌ها در برخی موارد صعودی به‌نظر برسد، اما در مواردی دیگر جنبه توصیفی یا تجربی بیابد (شیمل، ۱۳۷۶: ۸۵). مقایسه عناوین خواجه با آثار پیشین نیز نشان می‌دهد که این اصطلاح‌گذاری لزوماً بر اساس الگوی مراتب عرفانی رایج سامان نیافته است (آشتیانی، ۱۳۷۰: ۲۲۵).

۲-۲-۲. تلاش برای ایجاد ساختار

خواجه در ظاهر، ساختاری ده‌قسمی را برای سلوک طراحی کرده است که از «بدایات» تا «نهایات» امتداد دارد. این اقسام، دربردارنده مجموعه‌ای از منازل اند که به‌گونه‌ای کلی، مسیر سلوک را از آغاز تا قله‌های عرفان به تصویر می‌کشند (کاشانی، ۱۳۸۵: ۶۵):

۱- «بدایات» شامل منازلی مانند یقظه، توبه و تفکر است که سالک را برای ورود به سلوک آماده می‌سازد (ابن قیم، ۱۴۱۷ق: ۷۰):

۲- «ابواب»، مانند حزن و خوف، درهایی برای عبور به ساحت سلوک باطنی‌اند (فرغانی، ۲۰۰۱: ۱۷۰):

۳- «معاملات» و «اخلاق» به تزکیه درونی می‌پردازند (انصاری، ۱۳۸۵: ۷۵):

۴- «اصول» و «اودیه» ابزار و وادی‌های دشوار سلوک‌اند (شیمل، ۱۳۷۶: ۹۰):

۵- «احوال»، «ولایات»، «حقائق» و «نهایات» نشان‌گر نتایج، شهودها و اوج‌های نهایی‌اند (زرین‌کوب، ۱۳۸۶: ۱۱۰).

اگرچه این تقسیم‌بندی کلی نشانی از نگاه مرحله‌مند دارد، اما درون هر بخش، ترتب روشنی میان منازل مشاهده نمی‌شود و خواجه نیز در متن، به‌صراحت چنین نظم‌ی را تأیید نکرده است. برخی از مفسران (مانند *تلمسانی*) به بررسی جداگانه هر منزل پرداخته‌اند بی‌آن‌که به نظم صعودی در میان مقامات اشاره کنند، البته کسانی مانند *کاشانی* و *فرغانی* کوشیده‌اند برای این اقسام، مبنایی منطقی یا سلوکی بیابند (کاشانی، ۱۳۸۵: ۸۰؛ فرغانی، ۲۰۰۱: ۱۸۰).

با این حال، تلاش آنان نیز به دلیل نبود شواهد کافی در متن *خواجه*، به تفسیرهای اجتهادی نزدیک‌تر است تا کشف نظم واقعی. بنابراین، هرچند ساختار ده‌قسمی *منازل السائرین* ظاهری صعودی دارد، نمی‌توان با اطمینان از وجود یک نظام دقیق و از پیش طراحی شده برای ترتیب منازل سخن گفت.

۳-۲. تحلیل طرح صعودی با تکیه بر متن منازل السائرین

خواجه عبدالله بحث خود را با قسم «بدایات» یعنی منازل ابتدایی سلوک شروع می‌کند (انصاری، ۱۳۸۵: ۳۵)؛ منزلی که بدون آن‌ها حرکت و سلوکی در کار نخواهد بود؛ یعنی یقظه یا بیداری، توبه، محاسبه، انابه، تفکر، تذکر، اعتصام، فرار، ریاضت و سماع (ابن قیم، ۱۴۱۷ق: ۷۵).

قسم دوم «ابواب» نام دارد؛ منزلی که به سالک کمک می‌کنند تا به سلوک و حرکت درونی دست یابد. این امور که به نوعی دروازه‌ای به وادی سلوک باطنی هستند، شامل حزن، خوف، اشفاق، خشوع، اخبات، زهد، ورع، تبتل، رجاء و رغبت می‌شوند (کاشانی، ۱۳۸۵: ۷۰).

قسم سوم به رفتارهایی اختصاص یافته که برای کنترل درون و تصفیه آن ضروری است و «معاملات» نام گرفته است. عناوین رعایت، مراقبت، حرمت، اخلاص، تهذیب، استقامت، توکل، تفویض، ثقه و تسلیم به این رفتارها اشاره دارد (فرغانی، ۲۰۰۱: ۱۷۵).
قسم چهارم «اخلاق» است و عناوین صبر، رضا، شکر، حياء، صدق، ایثار، خلق، تواضع، فتوت و انبساط را به عنوان اخلاقیاتی که سالک باید به آن‌ها دست یابد، معرفی می‌کند (شیمیل، ۱۳۷۶: ۹۵).

قسم پنجم به «اصول» مورد نیاز سالک برای حرکت در وادی‌های دشوار پرداخته است (کاشانی، ۱۴۲۶ق، ج: ۱، ۱۸۲)، که شامل قصد، عزم، اراده، ادب، یقین، انس، ذکر، فقر، غنی و مقام مراد است.

«آودیه» یا همان وادی‌ها، به مسیرهای صعب و دشواری اختصاص دارد که سالک باید از آن‌ها عبور کند؛ که عناوین احسان، حکمت، بصیرت، فراست، تعظیم، الهام، سکینه، طمأنینه، همت را بر خود دارند. عبور از این وادی‌هاست که سالک را لایق رسیدن به منزل محبت و قسم احوال می‌کند (کاشانی، ۱۴۲۶ق، ج: ۱، ۲۱۸).

قسم هفتم «احوال» یا موهبت‌هایی است که درون سالک را پر از نور، سرور و بهجت کرده (کاشانی، ۱۴۲۶ق، ج: ۱، ۱۵۸) و برای ادامه مسیر دلگرم می‌سازد. این موهبت‌ها شامل محبت، غیرت، شوق، قلق و دیگر حالاتی هستند که به تدریج سالک را از خود بی‌خود کرده و او را به آستانه دستگیری حق و سلوک بالله می‌رساند (زرین کوب، ۱۳۸۶: ۱۵۵).

در اینجا، «ولایت» (قسم هشتم) به عنوان سرپرستی خداوند، در قالب مقامات لحظ، وقت، صفاء، سرور، سرّ، نفس، غربت، غرق، غیبت و تمکّن نمودار می‌شود (آشتیانی، ۱۳۷۰: ۲۳۵).

پس از آن، «حقائق» بر سالک آشکار می‌شود و او به دریافت‌های شهودی مختلفی می‌رسد که در بخش نهم، در مقامات مکاشفه، مشاهده، معاینه، حیات، قبض، بسط، سکر، صحو، اتصال و انفصال به آن‌ها اشاره شده است.

در قسم دهم یا بخش آخر، به «نهایت» سیر پرداخته می‌شود (شیمیل، ۱۳۷۶: ۱۰۰)؛ جایی که سالک به مقامات معرفت، فناء، بقاء، تحقیق، تلبیس، وجود، تجرید، تفرید، جمع و توحید می‌رسد، که اوج سیر معنوی و معرفتی اوست.

در بیان فوق، شاید بتوان ادعای ترتیب در تحقق اقسام فوق کرد، ولی در کلام *خواجه* هیچ دلیل و قرینه‌ای بر ترتیب میان بسیاری از این منازل نمی‌توان یافت و حتی نمی‌توان چنین ادعایی را به *خواجه* نسبت داد (فرغانی، ۱۴۲۸: ۱۸۵).

۳. دیدگاه سعیدالدین فرغانی درباره طرح صعودی منازل السائرین و نقد آن

۳-۱. تحلیل ساختار منازل از منظر فرغانی

سعیدالدین فرغانی، از شارحان مهم سنت ابن عربی، در مقدمه شرح قصیده تائیه ابن فارص، تحلیلی بر طرح عرفانی خواجه عبدالله انصاری ارائه داده است. تحلیل او تحت تأثیر روایت نبوی «الاسلام، الایمان، الاحسان» و تفسیر ابن عربی در مواقع النجوم، ساختار سلوک را در سه مرحله کلی ترسیم می‌کند:

اول، مرحله اسلام: سالک از دنیا و تمایلات نفسانی دور می‌شود و به ظواهر شریعت ملتزم می‌گردد. این مرحله با اقسام بدایات، ابواب و معاملات در منازل خواجه منطبق دانسته شده است.

دوم، مرحله ایمان: ارتباط با باطن و اصلاح اخلاقی درونی در دستور کار قرار می‌گیرد؛ که معادل با اقسام «اخلاق» و «اصول» در منازل است.

سوم، مرحله احسان: مشاهده توحید، و فنا در ذات حق، که در منازل «اودیه»، «احوال»، «ولایات»، «حقائق» و «نهایات» به تصویر کشیده شده است.

فرغانی علاوه بر این ساختار کلی، در هر یک از اقسام منازل خواجه، سه منزل را به عنوان منازل اصلی مشخص کرده و سایر منازل را تابع و فرعی دانسته است.

۳-۲. ارزیابی و نقد دیدگاه فرغانی

دیدگاه فرغانی، با وجود تلاش برای منظم‌سازی ساختار خواجه، با چند اشکال جدی مواجه است:

۳-۲-۱. تفسیر به رأی و تأثیرپذیری از ابن عربی

فرغانی تلاش کرده است طرح خواجه را با طرح ابن عربی درباره مراتب سلوک (اسلام، ایمان، احسان) منطبق کند؛ اما این تطبیق بیشتر بیان دیدگاه شخصی فرغانی است تا تحلیل وفادار به متن خواجه. بسیاری از این انطباق‌ها، نظیر درآوردن کل سه قسم نخست به عنوان مرحله اسلام، مستند روشنی در آثار خواجه ندارد.

۳-۲-۲. تقسیم منازل به «اصلی» و «فرعی» بدون مبنای متنی

درحالی که خواجه همه منازل را در یک سیر پیوسته معرفی کرده، فرغانی آن‌ها را به اصلی و فرعی تقسیم کرده است. این تفکیک، نه در خود منازل خواجه آمده و نه مبنای تحلیلی قوی برای آن ارائه شده است. برای مثال، توبه را منزل اصلی و محاسبه را تابع آن دانسته، درحالی که خواجه آن‌ها را به صورت مستقل معرفی کرده است.

۳-۲-۳. ناسازگاری با ساختار سلوکی ابن عربی

فرغانی با وجود ارجاع به ابن عربی، برخلاف او، مراحل اسلام، ایمان و احسان را به ترتیب خطی قرار داده و اقسام خواجه را بر آن تطبیق کرده است. اما در عرفان ابن عربی، این سه مرحله در هر لایه از وجود انسان تکرار می‌شوند (نظام حلقوی-طولی)، نه به صورت خطی. این ناهمخوانی، تطبیق را دچار آشفتگی کرده است.

۳-۲-۴. نبود تحلیل کافی در ارجاعات میان منازل

ارجاع برخی منازل به یکدیگر، مانند قرار دادن «تفکر» و «تذکر» ذیل «اعتصام»، یا تلقی «سماع» به عنوان میوه آن، تحلیل درستی از پیچیدگی تحولات سالک ارائه نمی‌دهد و بیشتر یک تفسیر ذوقی و بدون پشتوانه تحلیلی است.

۵-۲-۳. جمع‌بندی

تحلیل فرغانی، با وجود نوآوری و تلاش برای نظام‌مند کردن طرح خواجه عبدالله، بیشتر بازتابی از سنت ابن‌عربی و تفکر او درباره مراتب سلوک است. اگرچه این نگاه می‌تواند الهام‌بخش باشد، اما نمی‌توان آن را به‌عنوان تفسیر دقیق و وفادار به طرح خواجه پذیرفت. تقسیم‌بندی او میان منازل اصلی و فرعی، و تطبیق اقسام خواجه با روایت نبوی، نیازمند شواهدی قوی‌تر است و در شرایط فعلی، بیشتر یک بازسازی نو بر اساس اصول عرفان وحدت‌گرای ابن‌عربی است تا شرحی از طرح عرفانی خراسانی خواجه عبدالله.

۴. تحلیل عبدالرزاق کاشانی از طرح صعودی منازل السائرین و نقد آن

عبدالرزاق کاشانی، از مهم‌ترین شارحان عرفان اسلامی، در *لطائف الأعلام* به تفسیر *منازل السائرین* پرداخته و کوشیده است با رویکردی باطنی، ساختار این اثر را تبیین کند (کاشانی، ۱۴۲۶ق، ج ۱: ۱۴۱). وی از یک‌سو، از ابتکارات فرغانی، نظیر تقسیم منازل به اصلی و فرعی، تأثیر پذیرفته، و از سوی دیگر، در چارچوب مکتب ابن‌عربی، نظام خاص خود را برای تبیین منازل سلوک ارائه کرده است.

۱-۴. طرح سیر باطنی در شش سطح وجودی

کاشانی در تحلیل خویش، باطن انسان را دارای شش مرتبه می‌داند (کاشانی، ۱۳۸۵: ۱۲۲): غیب القوی، غیب النفس، غیب القلب، غیب العقل، غیب الروح، و غیب‌الغیوب (مرتبه ذات احدیت).

وی تحول سالک را سیر تدریجی در این مراتب می‌داند. حرکت از «نفس اماره» به «لوامه» و سپس «مطمئن» آغاز این سیر است، و با صعود از مقام قلب به روح، عقل، و نهایتاً ذات غیبی الهی ادامه می‌یابد. این رویکرد با تفکیک سنتی نفس، قلب، و روح متفاوت است و کوشیده با گسترش مراتب، تطابقی با اقسام ده‌گانه خواجه عبدالله برقرار سازد.

۲-۴. ده مرحله باطنی و تطبیق آن با اقسام خواجه

کاشانی به‌نحوی خلاقانه، ده مرتبه از مراتب باطنی انسان را بر ده قسم *منازل السائرین* منطبق دانسته است. به‌زعم او، هر قسم از *منازل*، بر بخشی از وجود انسان نور می‌افکند و موانع آن را می‌زداید. برای نمونه؛ بدایات، ناظر به نفس اماره و چیرگی بر شهوات است؛ ابواب، مرتبط با نفس لوامه و حزن از گذشته و ترس از عذاب است؛ معاملات، تقویت تبعیت نفس از نور دل است؛ اخلاق، تهذیب عقل با نور شرع و تثبیت ملکات است؛ نهایت، فناء فی الله و بقاء بالله است.

کاشانی در این تحلیل، ارتباط باطن و ظاهر را امری اساسی در سلوک می‌داند و تحول باطنی را متوقف بر مجاهدت ظاهری و اصلاح اخلاقی می‌شمارد.

۳-۴. نقد دیدگاه کاشانی

۱-۳-۴. ابداع تقسیم ده‌گانه و فقدان سابقه سنتی

نوآوری کاشانی در تفکیک ده‌مرحله‌ای مراتب باطن، در عرفان اسلامی سابقه‌ای ندارد. شارحان پیش از او معمولاً مراتب سیر را به ۳ تا ۷ مرحله تقسیم می‌کردند (نفس، قلب، روح، عقل، سرّ، خفی، اخفی). تقسیم‌بندی ده‌گانه او، نه تنها مبتنی بر سنت نیست، بلکه پس از او نیز مورد پذیرش دیگر عرفا قرار نگرفت. این نشان می‌دهد که طرح کاشانی، بیشتر تلاشی شخصی در توجیه ساختار ده‌قسمی خواجه بوده است تا یک مدل عرفانی ریشه‌دار.

۲-۳-۴. نبود تحلیل منطقی برای ارتباط منازل

کاشانی می‌کوشد میان منازل هر قسم و نیز اقسام مختلف ارتباطی نظام‌مند برقرار کند، اما در عمل، بسیاری از این پیوندها بر تحلیل دقیق و استدلال قوی استوار نیستند. به‌عنوان نمونه، ربط دادن «انابه» و «اعتصام» به یکدیگر بدون تحلیل کافی یا روشن‌سازی جایگاهشان در سیر معنوی، باعث ابهام در ترتیب و هدفمندی مسیر سالک می‌شود.

در اغلب موارد، تحلیل‌های کاشانی، خطایی و مجمل باقی مانده و ضرورت منطقی عبور از یک منزل به منزل بعدی به‌درستی تبیین نشده است.

۳-۳-۴. اختلاط میان شرح و تفسیر

کاشانی در مقام شارح، گاه بیش از آن که به شرح دقیق کلام خواجه بپردازد، به بازسازی طرحی عرفانی بر مبنای مشرب خاص خویش دست زده است. این مسئله سبب شده تفسیر او به‌جای شرح بنشیند. در مواردی، وی تحلیل‌هایی ارائه می‌دهد که هیچ قرینه‌ای در متن خواجه ندارد و صرفاً بیانگر دیدگاه‌های او یا مکتب/بن‌عربی است.

۴-۳-۴. جمع‌بندی

تحلیل کاشانی از منازل/السائرین، علی‌رغم ژرفای عرفانی و نظام‌سازی درونی، بیش از آن که بازتاب طرح خواجه باشد، تعبیر شخصی و باطنی او از سلوک عرفانی است. مدل پیشنهادی او در تقسیم باطن به ده مرتبه، خلاقانه اما فاقد پشتوانه سنتی و تحلیلی متقن است. افزون بر این، تلاش برای ایجاد پیوند میان منازل بدون شفافیت کافی، گاه به ابهام ساختاری و معنایی در سیر سالک می‌انجامد.

کاشانی نتوانسته است به‌طور مستند و تحلیلی، ارتباط دقیق و ضروری بین منازل مختلف را نشان دهد. او صرفاً به ارتباطی غیرتحلیلی اشاره کرده است و تلاش او برای اثبات ضرورت گذر از یک منزل به منزل دیگر، به‌طور دقیق و منطقی بیان نشده است.

نقد کاشانی بیشتر به‌صورت خطابی است و در آن، تحلیل‌های عمیق و استدلال‌های منطقی برای اثبات ترتیب منازل ارائه نشده است. او در برخی موارد، مانند منزل «انابه» یا «اعتصام»، از مفاهیم مختلفی سخن می‌گوید که به‌طور دقیق نمی‌توان توجیه مناسبی برای جایگاه آن‌ها در سیر معنوی و باطنی پیدا کرد. این مسائل باعث به‌وجود آمدن ابهاماتی می‌شود که کاشانی در شرح خود به آن‌ها پاسخ روشنی نداده است.

از این‌رو، مطالعه شرح کاشانی می‌تواند در گسترش افق‌های تفسیری مفید باشد، اما برای فهم دقیق طرح خواجه، نیازمند بازگشت به خود متن و تبیین ساختار درونی آن، فارغ از تفاسیر بعدی هستیم.

۵. نقد طرح صعودی خواجه عبدالله در منازل السائرین

نقدها بر طرح خواجه در دو حوزه اصلی صورت گرفته است: هدف نهایی سلوک و ساختار کلی طرح.

۱-۵. نقدهای مربوط به هدف نهایی سلوک

در حوزه هدف، خواجه رسیدن به «شهودی تام و تمام» را اوج سلوک معنوی می‌داند، که در قسم ولایات، سالک، تحت هدایت حق به تجربه‌های عمیق‌تری دست می‌یابد. اما این پرسش مطرح است که آیا شهودی کامل پایان مسیر است یا صرفاً مرحله‌ای از یک فرآیند پیوسته و پیچیده‌تر؟ برخی منتقدان معتقدند که خواجه هدف را بیش از حد محدود کرده و امکان رشد معنوی فراتر را نادیده گرفته است (آشتیانی، ۱۳۷۰: ۲۴۰).

۲-۵. نقدهای ساختاری

۱-۲-۵. نظم ریاضی در تقسیم‌بندی

خواجه منازل را در هر قسم دقیقاً به ده منزل تقسیم کرده است که این نظم ظاهری ممکن است تصویر واقعی و پیچیده سلوک معنوی را ساده‌سازی کند (شیمل، ۱۳۷۶: ۱۰۵). سلوک، فرایندی طبیعی و منعطف است که نمی‌توان آن را به گام‌های سخت‌گیرانه و مشخص تقلیل داد.

۲-۲-۵. ابهام در عناوین و مفاهیم

واژگان به کار رفته در اقسام و منازل، به ویژه «بدایات»، «ابواب» و «معاملات»، گاهی مبهم است (فرغانی، ۱۴۲۸: ۱۹۰). به عنوان مثال، برخی مفاهیم مهم مانند خوف، رجا، اخلاص و مراقبه در اقسام مختلف جای‌گذاری نشده‌اند و این موضوع ایجاد سردرگمی می‌کند.

۳-۵. سایر نقدهای ساختاری

۱- قرار دادن برخی منازل در اقسام نامتناسب

۲- عدم تفکیک روشن بین «مقامات» (وضعیت‌های پایدار) و «احوال» (حالات گذرا)

۳- نبود توضیح کافی درباره ترتیب و ارتباط منازل (شیمل، ۱۳۷۶: ۱۱۰)

این نقدها نشان می‌دهد که ساختار طرح خواجه پیچیده است و فهم دقیق آن نیازمند تأمل بیشتری می‌باشد. با این حال، باید توجه داشت که این نظام‌مندسازی، هرچند با کاستی‌هایی همراه است، یکی از مهم‌ترین تلاش‌ها برای طبقه‌بندی مراحل سلوک در عرفان اسلامی محسوب می‌شود.

۶. نتیجه‌گیری

در تحلیل طرح خواجه عبدالله، توجه به ویژگی‌های شخصیتی و علمی او ضروری است. خواجه عبدالله انصاری، به عنوان یک سخنور نصیحت‌گر، بر تأثیر کلامش بر مخاطبان اهمیت زیادی می‌داده است. او نه تنها اهل شعر و سخن آهنگین بوده، بلکه نوشته‌هایش به وضوح از سجع و نظم ریاضی برخوردار است. همین ویژگی‌ها باعث شده که او به طراحی نظام‌های منظم در میان منازل و میادین سلوک بپردازد. وی در دو دوره از زندگی‌اش، هم در جوانی و هم در پیری، این الگو را طراحی کرده است.

این دقت در نظم‌دهی به مراحل سلوک، نه تنها با حساب احتمالات همخوانی ندارد، بلکه نوعی نگاه بدیع و نوآورانه به لایه‌های وجودی انسان و مراتب صعودی آن است، که در اندیشه عرفانی پیش از او مشاهده نمی‌شود و پس از او نیز مشابه آن مطرح نشده است.

مقایسه میان مراحل صدگانه در دو کتاب خواجه عبدالله نشان‌دهنده تفاوت‌های فراوانی است که در تفسیر این مراحل به چشم می‌آید. این تفاوت‌ها به وضوح نشان می‌دهند که دیدگاه خواجه بیشتر در قالب لطافت ادبی و زیبایی‌شناختی باید تحلیل شود تا دقت و شهود عارفانه. این نکته مهم است که در نتیجه‌گیری این تحلیل‌ها، بیشتر به جنبه‌های ادیبانه و هنری توجه داشته باشیم، زیرا این طرح بیشتر به سبک و هنر سخنوری خواجه مربوط است تا به یک نظام دقیق و فلسفی در سلوک.

منابع

- ابن قیم الجوزیه، محمد بن ابی بکر (۱۴۱۷ق). *مدارج السالکین*، تحقیق: رضوان جامع رضوان، قاهره: مؤسسه المختار.
- انصاری، خواجه عبدالله (۱۳۸۲). *صد میدان*، قم: کتابسرای اشراق، چاپ اول.
- انصاری، خواجه عبدالله (۱۳۸۰). *منازل السائرین*، تصحیح و مقدمه: محسن بیدارفهر، تهران: انتشارات بیدار، چاپ اول.
- آشتیانی، سید جلال الدین (۱۳۷۰). *شرح مقدمه قیصری*، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ سوم.
- پورجوادی، نصرالله (۱۳۶۷). «مقدمه بر نهج‌الخاص»، *مجله تحقیقات اسلامی* (۵ و ۶) ۱۱۱-۱۱۶.
- زرین کوب، عبدالحسین (۱۳۸۶). *جستجو در تصوف ایران*، تهران: انتشارات امیرکبیر، چاپ ششم.
- شیروانی، علی (۱۳۹۰). *شرح منازل السائرین خواجه عبدالله انصاری بر اساس شرح عبدالرزاق کاشانی*، تهران: انتشارات بین‌الملل.
- شیمل، آنه‌ماری (۱۳۷۶). *ایجاد عرفانی اسلام*، ترجمه: عبدالحجیم گواهی، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی، چاپ دوم.
- فرغانی، سعیدالدین (۱۴۲۸ق). *منتهی المدارک فی شرح تائیه ابن فارض*، بیروت: دارالکتب العلمیه، چاپ اول.
- کاشانی، عبدالرزاق (۱۴۲۶ق). *لطائف الأعلام فی إشارات أهل الإلهام*، قاهره: مکتبه الثقافه الدینیة، چاپ اول.
- کاشانی، عبدالرزاق (۱۳۸۵). *شرح منازل السائرین (کاشانی)*، قم: انتشارات بیدار، چاپ سوم.
- منصوری لاریجانی، اسماعیل (۱۴۰۲). *ترجمه و شرح منازل السائرین خواجه عبدالله انصاری*، قم: بوستان کتاب.
- نجفی، محمد (۱۳۸۲). *مقدمه کتاب صد میدان*، قم: کتابسرای اشراق، چاپ اول.

References

- Ansari, Khwaja Abdullah. (2001). *Manazil al-Sa'irin*. Edited and introduced by Mohsen Bidārfar. Tehran: Bidar Publications, First edition. (in Persian)
- Ansari, Khwaja Abdullah. (2003). *Sad Maydan*. 1 vol. Qom: Ketabsara-ye Eshraq, First edition. (in Persian)
- Ashtiyani, Seyyed Jalal al-Din. (1991). *Sharh-e Muqaddame-ye Qaysari*. 1 vol. Tehran: Amir Kabir Publications, Third edition. (in Persian)
- Chittick, William C. (1983). *The Sufi Path of Love: The Spiritual Teachings of Rumi*. Albany: State University of New York Press.
- Farghani, Sa'id al-Din. (2007). *Muntaha al-Madarik fi Sharh Ta'yyat Ibn al-Farid*. 2 vols. Beirut: Dar al-Kutub al-Ilmiyya, First edition, 1428 AH. (in Arabic)
- Ibn Qayyim al-Jawziyya. (1996). *Madarij al-Salikin*. Various editions, 1417 AH. (in Arabic)
- Kashani, Abd al-Razzaq. (2005). *Lata'if al-A'lam fi Isharat Ahl al-Ilham*. 2 vols. Cairo: Maktabat al-Thaqafa al-Diniyya, First edition, 1426 AH. (in Arabic)
- Kashani, Abd al-Razzaq. (2006). *Sharh Manazil al-Sa'irin*. 1 vol. Qom: Bidar Publications, Third edition. (in Persian)
- Mansouri Larijani, Esma'il. (2023). *Translation and Commentary on Manazil al-Sa'irin by Khwaja Abdullah Ansari*. Qom: Bustan-e Ketab, 663 pages. (in Persian)
- Najafi, Mohammad. (2003). *Introduction to Sad Maydan*. 1 vol. Qom: Ketabsara-ye Eshraq, First edition. (in Persian)
- Pourjavadi, Nasrollah. (Various years). "Introduction to Nahj al-Khass." *Tahqiqat-e Islami Journal*, Nos. 5 and 6, pp. 111-116. (in Persian)
- Schimmel, Annemarie. (1975). *Mystical Dimensions of Islam*. Translated by Abdolrahim Gavahi. Tehran: Office for Publication of Islamic Culture, Second edition. (in Persian translation)

- Shirwani, Ali. (2011). *Commentary on Manazil al-Sa'irin by Khwaja Abdullah Ansari Based on Abd al-Razzaq Kashani's Commentary*. Tehran: Beyn-al-Melal Publications, 399 pages. (in Persian)
- Zarrin-Kub, Abdolhossein. (1978). *Justuju dar Tasawwuf-e Iran* (Search in Iranian Sufism). Tehran: Amir Kabir Publications, Sixth edition. (in Persian)